

GYÁNI GÁBOR
REFLEXIÓK

A dualizmus időszakában az urbanizáció hazánkban szinte robbanászerűen felgyorsult. Ennek az egyszerre mennyiségi (városnövekedési) és minőségi (városiasodási) folyamatnak Budapest állt a középpontjában, de kivált az ország nyugati felének számos vidéki városára is közvetlenül hatott (Győr, Szombathely, Kaposvár). Az urbanizáció a modern korban sok területen fejt ki egymással párhuzamosan a maga drámai hatását. Legfeltűnőbb talán a növekedés gyors ritmusa, ami a városok területének és egyúttal népességének a hirtelen kitágulásával jár együtt. Budapest egyesítése e folyamat talán legismertebb hazai példája.

Amint Czaga Viktória írása jól mutatja, a város közigazgatási határainak a kiigazítása a városnak olyasfajta expanziója, amely korántsem csak (sőt többnyire nem) egyenlő felek integrációját célozza. A partnerek különösen akkor nem egyenlőek, amikor egy nagyváros vonja magához a körülötte fekvő elővárosokat, mint tette Bécs 1890-ben vagy Párizs már évtizedekkel korábban. De az egyesülés gyakorta akkor sem mentes a feszültségektől és az érintettek érezhető ellenkezésétől, amikor közel azonos súlyú települések között kerül rá sor. Márpedig Pest és Buda 1872-ben törvényben deklarált egybeolvasztása, amely Óbudát is érintette, éppen erre az esetre szolgál példaként.

Közel azonos súlyú településnek tűnhet a korabeli Pest és Buda, mégsem számít egymással teljesen azonos értékűnek a két szabad királyi város – és ez igen lényeges kérdés. Bekebelezés vagy elnyelés (elnyeletés) – pontosan ez a dilemma vetődött fel kiélezett formában az egyesítés kormányzati szándékát latolgató pesti és budai elit előtt. Érdekes, hogy a városeyesítést ellenzők mind a két oldalon hallatták a hangjukat, olybá tűnik tehát, hogy a kortársak itt is, ott is érzékelték vagy csak megsejtették az integráció számukra hátrányos következményeit is.

Nem vitás: az egyesítés mindenekelőtt a népesebb és az egyúttal gazdaságilag Budánál kétségkívül erősebb Pest számára ígért valamivel több előnyt; ennek ellenére a pesti városvezetés szintén kifejezte aggályait a német Buda fővárosi státusba emelésével szemben. Nem feledkezhetünk meg ugyanis róla, hogy a városeyesítés fővárosteremtő aktus is egyszersmind, márpedig Budapestnek az éppen csak születőben lévő magyar nemzetállam politikai és kulturális központjává kellett rövid időn belül válnia.

De vajon kinek a félelmeit igazolta inkább az idő? Úgy tűnik, hogy Budának akadt több félnivalója, hiszen a nagyvárosi fejlődés dinamizmusa a XX. század elejéig mindenképpen főleg a pesti oldalnak kedvezett. Más kérdés, hogy a közigazgatási önállóságát továbbra is konzerváló Buda később sem kaphatott volna úgy lábra, mint ahogy arra az egységes Budapest részeként utóbb mégiscsak lehetősége nyílt. Hadd említsek csupán egy, ám annál beszédesebb példát.

A Margit híd 1876-os átadása gyökeres változások előfeltételét teremtette meg Buda északi (külvárosi) részén, az akkori Újlak és Országút térségében, vagyis a mai Rózsadombon. A korábban kizárólag szőlőművelésre használt domb a filoxerajárványt követően „funkcióját veszítette”, s ezen állapotából végül a Margit híddal közel hozott Pest élénkítő hatása rántotta ki. A fokozatosan építési övezetté átalakuló, ekkoriban ráadásul még módfelett olcsó telkeket kínáló, s jószerivel nyaralóövezetként beépülő Rózsadomb fejlődése, sőt annak a létrejötté is Budapest nagyvárosiasodásának volt a közvetlen folyománya.¹

Az egyesítés mögött, de a vele szembeni helyenkénti ellenszenv háttérében szintúgy igen konkrét társadalmi erők munkáltak. Arról, hogy miféle társadalomszerkezeti tényezők hatottak ez idő tájt Pesten és Budán és később az egyesült fővárosban, Horváth J. András ad számot. A szerző az 1873-ban újonnan összeülő törvényhatósági bizottság virilis és választott képviselőinek az együttes társadalomtörténetét igyekszik rekonstruálni. Elemzésében az az újdonság, hogy miközben Vörös Károly nyomdokain haladva bemutatja a testület társadalmi összetételét, figyelme nem az 1200 legnagyobb fővárosi adózóra irányul,² hanem arra a 400 városatyára, akik fele részét a virilisták közül, a másik felét pedig szabadon választották. A szerző fontos megállapítása, hogy a virilisták 1200-as mezőnye nem ad teljesen hű képet a 200 virilis bizottsági tag társadalmi arculatáról: egész egyszerűen azért, mert nem a legmódosabb fővárosi adózók kerültek be a testületbe a választás nyomán.

Nem hat meglepetésként Horváth azon tézise, melyet ugyanakkor alaposan alátámaszt, miszerint a törvényhatósági bizottság által képviselt fővárosi elit az 1870-es évek elejétől már messze nem a régi típusú, kézműves önállókát tömörítő városi rétegek, hanem a kereskedelmi és kisebb részt az ipari vállalkozók, illetve menedzserek gyűlhelyének számított. Végül az is fontos, hogy nemcsak a szabadon választottak, de a nyers vagyoni erő alkotta budapesti elit maga is feltűnően tagolt regionális tekintetben: s ennek során újból felülrik Pest és Buda érdemi különbözősége.

Am ennél is többet mond, és a városeejesítés imént taglalt kérdéséhez vezet bennünket vissza, hogy Buda 1872 előtti elitje jóval többet veszített az egyesítéssel, mint a pesti oldal zömmel kereskedő és gazdasági vezetőrétege. Így van ez akkor is, ha, amint azt a szerző sejtetni enged, a későbbi évek és évtizedek folyamán számottevően megemelkedett a bizottsági tagok között a hivatalnok és értelmiségi elem képviselési aránya.

Budapest nemcsak két egyenlő (?) részből állt össze 1872-ben, de a Duna folytán földrajzi-fizikai tekintetben máig töretlenül őrzi eredendő dualitását. Kivételes súlya volt és kivételes súlya van ma is a két városrész fizikai kapcsolatának, magyarán: a Duna-hidaknak. Szabó László alapos építéstörténeti, műszaki leírásokkal tarkított áttekintése a fővárosi hidak múltjáról közvetve azt bizonyítja, hogy Budapest belső egysége nagyrészt mindig attól függött, hány ponton van közvetlen összeköttetés a Duna-hidak révén Pest és Buda népe között. Láttuk, a Rózsadomb is annak köszönhetett létrejöttét, hogy az 1870-es években elkészült végre a második Duna-híd; nem nehéz tehát belátni, hogy milyen létfontosságú szerep hárult minden egyes újabb átkelési pontra Budapest egészének további urbanizációja szempontjából. Ami egyszersmind jelzi, hogy ezeknek a kommunikációs csatornáknak az időnkénti hiánya vagy akár a bedugulása, vagyis az, amit a hidak második világháború végi lerombolása okozott, vagy amit napjainkban azok forgalmi túlterheltsége idéz elő nap mint nap, mennyire akadályozza, hogy Budapest belülről kellően integrált városként létezzen és működjön. Mint ahogy akadályát képezte ennek némileg az is, hogy a legkorábbi dunai átkelő helyen, a Lánchídon a dualizmus korában mindvégig vámot szedtek a Pestről Budára áthaladó gyalogosoktól és árusoktól.³ Külön is érdekes, hogy Szabó szerint ennek a hídvámmal megterhelt Lánchídnak a korabeli (19. század közepi) vizuális megjelenítése mennyire impresszionisztikus, s mennyire a stilizálás szülötte. E dokumentumok így kevésbé alkalmasak arra, hogy a hiányzó Clark-féle tervrájak helyett utólagosan csak rájuk alapozva valamennyire is reális és pontos (az építészeti valóságnak megfelelő) képet alkothassunk magunknak az első fővárosi Duna-hídról.

Az urbanizáció folyamata nemcsak a népesség és a terület növekedését, hanem a koordinációs problémák megsokasodását is előidézi: ez utóbbit a városiasodás kifejezéssel szokták illetni, amin elsősorban a nagyvárosi infrastruktúra fizikai és szervezeti megteremtését, illetve azok hatékony működtetését értik. Az immár félmillióst is meghaladó század végi Budapest kielégítő élelmezése komoly gondot jelentett. Nem véletlen tehát, hogy az 1880-as évektől egyre sűrűbben foglalkozik a város vezetése az élelmiszer-nagykereskedelem megszervezésével, az erre épülő kiskereskedelmi elosztó-árusító hálózat modernizálásával. Ezek a szándékok az 1890-es évek derekán váltak végül valósággá, midőn a Központi Vásárcsarnokkal az élen egyszerre öt fedett, építésztilag is figyelemre méltó piac

(vásárcsarnok) váltotta fel a házaló- és szabadtéri piaci kereskedést. Varga Judit e témát feldolgozó írása különösen azért értékes, mert a szerző egyrészt bemutatja e nagykereskedelmi elosztó szervezet működési mechanizmusát, másrészt érzékelteti a vásárcsarnoki hálózat megteremtésébe vetett illúziók viszonylag gyors szertefoszlásának az okait. Ami azért is oly fontos, mert a vásárcsarnokok historikumáról rendszerint mint sikertörténetről szoktak beszámolni, és alig ismert, hogy az általuk kiszorítani kívánt archaikus kereskedelmi technika, valamint a legyűmi óhajtott élelmiszer-drágaság néhány év elteltével, vagyis már a századelőn újra napirendre került Budapesten, és nem is tűnt el egyhamar a szám szerint ekkor már hatra szaporodó vásárcsarnokok környékéről. Ez egyszersmind a hatósági kontroll, az élelmiszer-kereskedelem tanácsai felügyelet alá helyezésének a részbeni csődjére is rávilágít.

Jóllehet a szolgáltató városirányítás iránt valóban ellenállhatatlan erővel jelentkezik a társadalmi igény a századforduló éveiben. Ennek a kényszernek enged Közép-Európa két kimagasló metropolisza, Bécs és Budapest, midőn majdnem egy időben, de külön-külön kibontakoztatja saját kommunális politikáját. Ez, közönségesen szólva, a községesítési politika, melyhez olykor, bár nem mindig és nem mindenhol, a szociális kérdés községi kezelése is társult. Sipos András, összehasonlító tanulmányában, Karl Lueger és Bárczy István, a két kiemelkedő korabeli polgármester személye és tevékenysége, valamint az általuk megjelenített politikai áramlat elemzése révén ragadja meg a kommunális várospolitikai lehetséges történeti modelljeit. Régi keletű és sok fejlődést okozó probléma, hogy az állami (helyhatósági) beavatkozás jóléti állam irányába mutató fejleményeinek milyen politikai jelentést kell vajon tulajdonítanunk. Hiszen az ilyen, nemegyszer szociálpolitikai törekvésként jelentkező intervencionalizmusra éppúgy akad példa konzervatív, mint szociálliberális politikai kontextusban, és persze mindkettő a szociáldemokrata kívánságokkal is találkozhat valahol. Lueger, a budapestinél sokkal demokratikusabb társadalmi alapokra épülő bécsi városigazgatás XIX. század végén hatalomra került első embere, aki a politikai antiszemitizmus szószólójaként is tartósan ismertté tette a nevét, úgy hajtotta végre ambiciózus községesítési politikáját, hogy eközben a (keresztényszocialista) párt ortalma alá helyezte a teljes döntési mechanizmust. S mindehhez sikerült megnyernie a szélesebb közép- és kispolgári rétegek bizalmát is, akik enyhe antikapitalista érzületét antiszemita jelszavak nyílt hangoztatásával szintén e várospolitikai járműbe foghatta.

Merőben máshogy alakultak a dolgok Budapesten akkor, amikor az országos politika éppen konzervatív irányba fordult (a koalíció került időlegesen kormányra), a főváros vezetése viszont ebben az időben a polgári radikális szociálreformerek meghatározott csoportjának – élükön Bárczy Istvánnal – a kezébe ment át. A szűk társadalmi bázison nyugvó budapesti városigazgatás nem azért tudott 1906 után hirtelen ritmust váltani belevágva a községesítés és a szociálpolitika nevezetes reformprogramjába, mert időközben sikerült kiszélesítenie támogatói társadalmi körét valamiféle intézményi (választójogi) reform segítségével. Egész egyszerűen csak megszállták a városvezetés adminisztratív posztjait és békén hagyva a mérvadó adófizető polgárság gazdasági érdekeit, tehát külföldi hitelekkel olyan nagyszabású beruházásokra vállalkoztak, melyek ráadásul még enyhítettek is a századelő égető szociális kérdésként jelentkező feszültségein (lakásnyomor).

Sipos tanulságos történetet ad tehát elő arról, hogy közel azonos városvezetési (vagy akár: államvezetési) stratégiák végeredményben egymástól mennyire elütő politikai ideológiákból is kinőhetnek a századforduló klasszikus liberális eszményekkel már mind nyíltabban szembeforduló feltételei között.

JEGYZETEK

1. GÁL Éva: A rózsadombi villanegyed kezdetei (1880–90-es évek). In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda (szerk.: GYÁNI Gábor). Városháza, Budapest, 1998, 230–265.
2. VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Akadémia, Budapest, 1979.
3. GYÁNI Gábor: Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése. In: Az egyesített főváros, 25–31.

A FŐVÁROS EGYESÍTÉSE A BUDAIAK SZEMSZÖGÉBŐL

A Pest, Buda és Óbuda egyesítésére tett első javaslat 1848. április 7-én, a pozsonyi országgyűlés bezárása előtt, a budaiaknak azon félelméből adódott, hogy a minisztérium kinevezésével, az országgyűlés Pestre történő összehívásával a Duna bal parti város az előnyökből jóval nagyobb mértékben fog részesedni Budánál,¹ s a város fővárosi rangja még inkább pusztá cím marad.

Félelmük nem volt alaptalan, mert bár az 1848:III. törvénycikk a minisztérium székhelyéül Buda-Pestet jelölte meg, a kortársak számára ez a gyakorlatban Pestet jelentette, s azzal, hogy Budán, a Várban csak a hadügyminisztérium és a belügyminisztérium rendezkedett be, a többi Pesten maradt, a budaiak aggodalma beigazolódott; a népképviselői országgyűlésnek pedig már egyértelműen Pest a kijelölt székhelye.²

Buda város tanácsa ezért a felismert hátrányos helyzetből az előremenekülést választotta azzal, hogy utasította követeit az egyesítés előterjesztésére, amelyről azonban jó egy év múlva, 1849. június 24-én nem törvény, hanem belügyminiszteri rendelet született,³ de érdemleges tárgyalására, majd megvalósítására nem maradt idő.

A mindkét város által jelentős anyagi áldozatokkal is járó szabadságharc leverésével Buda városa mintegy két évtizedre siralmas helyzetbe került.⁴ Városfejlesztésre nem gondolhatott, sőt a városi adminisztráció működtetésére, a tisztviselők fizetésére is kölcsönt kellett felvennie.⁵ A pestiekkel ellentétben a budai lakosok fő jövedelemforrását képező szőlőtermelés és borkereskedelem nem gyarapította a város lakosainak jövedelmét számottevően, s adó formájában a városét sem; mindemellett nagyon is érezhető volt a katonai jelenlét a Várban, s 1854-től a Gellérthegyen.

Az 1850-es évek végére mindinkább kiderülő működésképtelenség mind gazdasági téren⁶, mind a városvezetést illetően⁷ magyarázhatja, hogy az 1861. év politikai enyhülését megszakító intézkedések – az országgyűlés feloszlata, az adó behajtása katonai erővel – miért váltottak ki szokatlannul heves reakciót a lojálisnak elkönyvelt budai városvezetésből; miért fogalmazták meg jóval élesebben tiltakozásukat a politikai helyzet alakulása miatt s igényüket a változás iránt, mint akár Pest városa.⁸

1867-ben, a kiegyezés után életbe lépett végre az 1848:XXIII. tc., a városi törvény. A városok ekkor szembesültek a gyakorlatban is azzal a ténnyel, ami elméletben már 1848-ban is világos volt számukra: a törvény nem renndezi kielégítően beligazgatásukat. Szükség van tehát hiányosságainak megszüntetésére. A kiegyezés után Andrassy Gyula miniszterelnök nem hagyott kétséget afelől, miszerint a kormány számára méltó főváros csak az egyesített városok lehetnek, s egyben felszólította őket, nyújtsák be elképzeléseiket.⁹

Az amerikai emigrációból Buda város élére polgármesternek hazahívott Házmán Ferenc beiktatása után azonnal megfogalmazta elképzeléseit szülővárosa fejlesztéséről. Ezzel azonban nem tett mást, mint pontokba szedve foglalta össze a kortársak előtt is nyilvánvaló sürgős tennivalókat: a Vár erődtímenyjellegének megszüntetését, a Várba vezető utak kiépítését – hiszen Buda városközpontjáról, az immár alkotmányosan uralkodó magyar király székhelyéről van szó –, a Duna-part szabályozását, a Lánchíd megváltását, egy második híd építését, a város vízvezeték-hálózatának kiépítését, Buda zöld területeinek hasznosítását.¹⁰